

УДК 811.161.3'42'367.332:398.61(=161.3)

Сінтаксічная арганізацыя беларускіх народных загадак са структурай простага сказа

Н.П. ЦІМАШЭНКА

Аўтар разглядае сінтаксічныя асаблівасці беларускіх народных загадак са структурай простага сказа; выяўляе тыповыя формы прадстаўлення простых двухсастаўных і аднасастаўных сказаў у сінтаксічнай арганізацыі гэтых фальклорных міні-тэкстаў; праводзіць класіфікацыйны аналіз такіх сінтаксічных канструкцый.

Ключавыя словы: сінтаксічная арганізацыя, фальклор, загадка, просты сказ, двухсастаўны сказ, аднасастаўны сказ, кампаненты простага сказа.

The author examines the syntactic features of Belarusian riddles with the structure of a simple sentence; identifies the typical forms of representation of simple two-part and one-part sentences in the syntactic organization of these folklore mini-texts; conducts the classification analysis of such syntactic constructions.

Keywords: syntactic organization, folklore, riddle, simple sentence, two-part sentence, one-part sentence, components of a simple sentence.

Беларуская народная загадка вызначаецца сваёй мудрасцю, ідэйнай глыбінёй і высокай мастацкай формай. Загадкі, як і іншыя фальклорныя тэксты, уяўляюць сабой унікальны матэрыял для рознага тыпу лінгвістычных даследаванняў. У даным артыкуле наша ўвага будзе скіравана на сінтаксічную характарыстыку простых сказаў, прадстаўленых у гэтых фальклорных міні-тэкстах, якія, як правіла, у форме пытання падаюць іншасказальнае вобразнае апісанне розных прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Мэта артыкула – выявіць тыповыя формы прадстаўлення простых двухсастаўных і аднасастаўных сказаў у сінтаксічнай арганізацыі беларускіх загадак, правесці класіфікацыйны аналіз такіх сінтаксічных канструкцый.

Беларускія народныя загадкі, як і іншыя малыя фальклорныя формы, маюць сваю сінтаксічную структуру, якая супадае як з простым, так і са складаным сказам. Сярод простых сказаў найбольш прадстаўлены двухсастаўныя іншасказальныя апісальныя канструкцыі: *Вышэй аблакоў чырвоная птушка лятае (Сонца)* [1, с. 21]; *Сярод поля ляжыць капыток (Маладзёк)* [1, с. 27]; *Круглы хлявец повен белых авец (Гарбуз)* [1, с. 99]; *Пад соснамі, пад ёлкамі ляжыць клубок з іголкамі (Вожык)* [1, с. 164]. Тэксты загадак са структурай простага аднасастаўнага сказа менш пашыраны ў народнай творчасці: *Расцялю радзюжку, пасыплю гарошку і краец хлеба палажу (Неба, зоркі, месяц)* [1, с. 27]; *Нічым хаты не абнясеш (Мора)* [1, с. 36]. Адзінкавымі з'яўляюцца выпадкі, калі загадка складаецца з нелькіх простых сказаў: *У маці дваццаць дзетак. Усе дзеткі-адналеткі (Курыца з куранятамі)* [1, с. 150]. Ёсць арыгінальныя загадкі, пабудаваныя ў форме дыялогу: *Ляцеў лютар, сеў на калютар, пытаўся ў кудахтаркі: «А дзе твае пыхтаркі?» – «Мае пыхтаркі ў стракаў гарод пайшлі!» (Каришун, курыца, кураняты, крапіва)* [1, с. 150].

Паколькі загадкі з'яўляліся народным жанрам і існавалі, як правіла, у вуснай форме, то для гэтых міні-тэкстаў уласціва варыянтнасць: *За сцяною касцяною салавейка шчабеча (Язык)* [1, с. 115]; *За гарою салавейка пішчыць (Язык)* [1, с. 115]; *За сцяной касцяной цецярук балбоча (Язык)* [1, с. 115]; *За сцяною касцяною талалай (талалай) брэша (Язык)* [1, с. 115]; *За сцяною касцяною тарандай скача (Язык)* [1, с. 115]; *За алешнічкам, за бярэзнічкам талалайчык скача (Язык)* [1, с. 116]; *За белымі бярозамі талалай брэша (Язык)* [1, с. 116]; *Каля белага бярэзнічку талалайка скача (Язык)* [1, с. 116]; *За белым бярэзнічкам тарарай жыве (Язык)* [1, с. 116]; *За белымі варотамі талалай жыве (Язык)* [1, с. 117]; *Паміж белымі бярозамі скакунец скача (Язык)* [1, с. 117]; *За гарою воўк балбоча (Язык)* [1, с. 117]; *Ляжыць калода пасярод балота: не гніе, не сохне (Язык)* [1, с. 117]; *Пасярод балота ляжыць калода: не прасыхае і не гніе (Язык)* [1, с. 117]; *Ляжыць у балоце калода: не гніе, не плеснее (Язык)*

[1, с. 117]; *Пад печчу плашка ляжыць (Язык)* [1, с. 118]; *Пасярод лесу ануча вісіць, яна заўсёды мокра (Язык)* [1, с. 118]; *Балбоча, балбоча, ніколі не перастане (Язык)* [1, с. 118]; *Маленькі, красненькі, кароценькі, а пусці, то забрэша (Язык)* [1, с. 118]. Неабходна дадаць, што ўсе загадкі падзелены на тэматычныя групы (Прырода і чалавек, Гаспадарка і матэрыяльны быт, Грамадскі і сямейны быт і інш.), што гаворыць пра шырокі круггляд нашых продкаў, у якіх на ўсе выпадкі з жыцця была загадана загадка.

Кожная сінтаксічная канструкцыя, якая прадстаўлена ў тэкстах загадак і якая ўяўляе сабой просты двухсастаўны сказ, мае структурную схему, што з'яўляецца граматычнай формулай такога сказа. У структурны мінімум (схему) двухсастаўнага сказа, як правіла, уключаюцца кампаненты, якія арганізуюць яго прэдыкатыўнае ядро (дзеінік і выказнік). Безумоўна, самай прадуктыўнай схемай для рэалізацыі двухсастаўных канструкцый з'яўляецца спалучэнне дзейніка, выражанага назоўнікам (пытальным займеннікам) у форме назоўнага склону, і выказніка, выражанага спрагальнай формай дзеяслова (N_1-V_f): *Сіняя дзяружка ўвесь свет накрыла (Неба)* [1, с. 21]; *Па чорнай паляне нябачны пастух белых баранчыкаў ганяе (Неба, вецер, хмары)* [1, с. 21]; *Хто наўперад у цэркву уваходзіць? (Ключ)* [1, с. 269]; *Доўгае вузвышча на ўсяму свету свішча (Дарога)* [1, с. 336]; *Хто ляціць без крылляў? (Вецер)* [1, с. 382]. Акрамя таго, загадкі, прадстаўленыя двухсастаўнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, зрэдку могуць мець структурную мадэль N_1-Adj або N_1-Part , калі дзейнік выражаны назоўнікам (пытальным займеннікам) у форме назоўнага склону, а выказнік – прыметнікам або дзеепрыметнікам у форме назоўнага склону: *Што самае мякчэйшае? (Далонь)* [1, с. 383]; *У нашага Антонка спіна тонка (Таўкач у ступе)* [1, с. 233]; *Уся дарожка ўсыпана гарошкам (Зоркі)* [1, с. 29]; *Поўна каморка клубочкаў (Мак, макаўка)* [1, с. 107]; *Што на смерці найпрыгажэйша? (Рак)* [1, с. 172]. Іншыя структурныя мадэлі не прадстаўлены ў аналізуемых загадках. Неабходна адзначыць, што ўсе сінтаксічныя кампаненты, заяўленыя ў загадцы, сэнсава важныя і неабходныя, паколькі адсутнасць нават аднаго з іх можа парушыць семантычную структуру гэтага фальклорнага жанру.

Беларускія народныя загадкі са структурай простага двухсастаўнага сказа маюць як прамы, так і адваротны парадак размяшчэння сінтаксічных кампанентаў. Граматычнае значэнне парадку слоў выяўляецца «ў замацаванасці за тым ці іншым членам сказа пэўнага месца (пазіцыі)» [2, с. 173]. Так, у двухсастаўным сказе пры прамым парадку слоў дзейнік знаходзіцца перад выказнікам (*За лесам сіні агонь гарыць (Лён цвіце)* [1, с. 82]), прамое дапаўненне – пасля выказніка (*Турак маніць курак (Певень)* [1, с. 155], *Махнула птушка пярком, накрыла ўвесь свет крылом (Ноч)* [1, с. 60]), дапасаванае азначэнне – перад паяснёным словам (*Чырвоненькі пеўнічак у зямліцы спявае (Бурак)* [1, с. 95]), акалічнасць спосабу дзеяння і меры і ступені – перад дзеясловам-выказнікам або ў пачатку сказа ў якасці дэтэрмінанта (*Рогам есць, на лапатах ходзіць (Гусь)* [1, с. 156], *Лёгка з зямлі паднімеш, а далей сваёй руці не кінеш (Птушынае пяро)* [1, с. 160]), іншыя акалічнасці не маюць фіксаванай пазіцыі (*Зімой і летам адным цветом (Елка, хвоя)* [1, с. 65]). Пры адваротным (інверсійным) парадку, напрыклад, выказнік знаходзіцца перад дзейнікам (*Стаіць певень на таку ў чырвоным каўпаку (Мак у час цвіцення)* [1, с. 105]; *На паляне сіняй пасецца конь сівы (Месяц)* [1, с. 26]; *З высокай дарогі глядзіць бычок крутарогі (Месяц)* [1, с. 26]), прамое дапаўненне стаіць перад выказнікам (*Пару лебедзяў на нітцы вяду (Валы)* [1, с. 132]; *Маленька бабушка ўвесь свет адзявае (Іголка)* [1, с. 224]; *Ваўкі вала з'елі, толькі хвост аставілі (Разабраны стог сена)* [1, с. 190], *За сцяною кошка косці грызе (Церніца)* [1, с. 217]), дапасаванае азначэнне можна сустрэць пасля паяснёнага слова (*Кабыла бела ўсе дровы паела (Печ)* [1, с. 82]; *Сярод хаты стаіць чорт рагаты (Калаўрот)* [1, с. 220]) і інш. Парадак слоў выконвае важную сінтаксічную ролю: служыць для адрознення членаў сказа. У беларускіх народных загадках вельмі часта з мэтай выразнасці, экспрэсіўнасці звычайны парадак слоў можа свядома парушацца: найбольш значны кампанент сказа выносіцца ў пачатак або канец сказа. Асаблівасцю беларускіх народных загадак з'яўляецца пастаноўка пытальнага займенніка ў пачатак сказа, у выніку чаго атрымліваецца традыцыйная пытальная канструкцыя: *Што зімою камлём уверх расце? (Ледзяшы)* [1, с. 383]; *Чаго лягчэй на свеце няма? (Думкі)* [1, с. 383]; *На чым мякчэй спаць? (На руцэ)* [1, с. 383]. Калі гэта не пытальная канструкцыя, то, як правіла, у пачатак сказа выносіцца прымета або дзеянне,

характэрнае для прадмета ці з’явы, што неабходна адгадаць: *Ляцелі чырычыкі, задраўшы лычыкі (Санкі)* [1, с. 326]; *Бягуць у лясок, задраўшы насок (Сані)* [1, с. 327]; *Белая кабыла ўсе дровы павазіла (Печ)* [1, с. 252]; *Звязаны, а ўсё скача (Венік)* [1, с. 294]; *Беленькае, кругленькае, у сярэдзіне жоўценькае (Яйцо)* [1, с. 153].

Як вядома, паводле мэты выказвання сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталыныя і пабуджальныя. Асаблівасцю беларускіх загадак з’яўляецца тое, што гэтыя фальклорныя тэксты са структурай простага двухсастаўнага сказа ўяўляюць сабой апавядальныя або пыталыныя сінтаксічныя пабудовы, якія маюць на мэце або паведаміць пра характэрныя рысы пэўнага прадмета ці з’явы, або задаць пытанне. Усё гэта накіравана на адно – атрымаць адказ: *Ляжыць на ложку, задраўшы ножку (Прасніца)* [1, с. 218]; *Тры браты на белым полі едуць (Пальцы, ручка, папера)* [1, с. 128]; *Без розума, а хітрая (Пастка)* [1, с. 215]; *Што ходзіць дагары нагамі? (Верацяно)* [1, с. 218]; *Які звер астаўляе птушыныя сляды? (Выдра)* [1, с. 165]; *Што такое ў чырвоных ботах рогам воду п’е? (Гусь)* [1, с. 158]; *Што нас корміць, а есці не просіць? (Зямля)* [1, с. 30]; *Хто жывы чорны, а на смерці чырвоны? (Рак)* [1, с. 173]; *Хто на сабе хатку носіць? (Слімак)* [1, с. 174]; *Хто два разы на свет родзіцца? (Птушка)* [1, с. 166]; *Хто задам ходзіць? (Рак)* [1, с. 174]. Апавядальным, пыталым, пабуджальным сказам можа надавацца эмацыянальная афарбоўка. Такія сказы з узмоцненым адценнем экспрэсіўнасці называюцца клічнымі. Дадзены тып сказа не прадстаўлены ў тэкстах загадак.

Паводле мадальнасці (адносін зместу сказа да аб’ектыўнай рэчаіснасці) у мове вылучаюцца сцвярджальныя і адмоўныя сказы. Сярод тэкстаў беларускіх загадак найбольш прадстаўлены сцвярджальныя сінтаксічныя канструкцыі: *Ва ўсіх дзетак адзенне з манетак (Рыба)* [1, с. 171]; *Чорная свінка мае тры спінкі (Грэчка)* [1, с. 86]. Адмоўныя сінтаксічныя канструкцыі прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі. Сярод гэтага тыпу сказаў сустракаюцца як агульнаадмоўныя, дзе выражаецца поўнае адмаўленне з’яў і падзей (*Сто коней, сто валоў яйцо не пацягнуць (Зямны шар)* [1, с. 30]), так і частковаадмоўныя, дзе адмаўляюцца толькі асобныя ўласцівасці агульнай з’явы або падзеі, якая сцвярджаецца ў сказе (*Скубу не пер’е, ем не мяса (Рыба)* [1, с. 171]).

Структурная аснова любой загадкі, якая суадносіцца з простым двухсастаўным сказам, часцей за ўсё развіваецца рознымі пашыральнікамі ў функцыі даданых членаў сказа: *У лесе на прыгурку стаіць панна ў чырвоным каптурку (Суніца)* [1, с. 72]; *Прыйшла Эльжуха ў сямі кажухах (Цыбуля)* [1, с. 91]; *Рабая курыца пад лістам кубліца (Гарбуз)* [1, с. 99]. Неразвітыя сказы, якія складаюцца толькі з галоўных членаў, адзінкава выяўлены намі ў даследаваных тэкстах: *Усё поле ў дзірачках (Цржышча)* [1, с. 191]. Тлумачыцца гэта тым, што загадкі, дзе структура сказа пашыраецца даданымі членамі, у большай ступені даюць нам уяўленне аб прадмеце ці з’яве, што трэба адгадаць. Аднак такія неразвітыя канструкцыі сустракаюцца ў якасці прэдыкатыўных частак складаных сказаў: *Нос стальны, хвост льняны (Голка з ніткай)* [1, с. 226]; *Тындэлічка невялічка, тындэльь бальшой (Капуста)* [1, с. 94].

Неабходна адзначыць, што двухсастаўныя сказы-загадкі могуць ускладняцца рознымі сінтаксічнымі канструкцыямі, сярод якіх намі былі выяўлены наступныя: 1) аднародныя члены сказа: *Што ў вадзе сохне, а ў печы мокне? (Воск)* [1, с. 194]; *Вісіць сіта круглавата, залатое, навітое (Сонца)* [1, с. 22]; *Цераз палі, цераз лугі спусціліся канцы дугі (Радуга)* [1, с. 45]; *Усё там: і зямля, і неба, і вада (Кніга)* [1, с. 354]; 2) параўнальныя канструкцыі: *Нібыта фокуснік той стужкі, ён выкідае з роту стружкі (Рубанак)* [1, с. 310]; *Белы, як снег, глабоўць у воду (Гусь)* [1, с. 159]; 3) адасобленыя акалічнасці: *Упіраючыся на берагах, ляжыць дуга на быках (Вясёлка)* [1, с. 44]; *Сядзіць у клоччы, вытрашчыўшы вочы (Каноплі, канаплянае сямя)* [1, с. 83]; *Стаіць Хадося, растрапаўшы валосця (Каноплі)* [1, с. 84]; *Стаіць Рыгор паміж гор, кіямі апёршыся (Азярод)* [1, с. 210]; *Сагнуўшыся, скорчыўшыся, па хаце скача (Венік)* [1, с. 294]. Сказ можа ўскладняцца адразу некалькімі кампанентамі, але такіх беларускіх загадак нязначная колькасць: *Выйдзе на поле, надзьмецца, як мех, заржэ па-конску, залапоча не па-польску (Гусь)* [1, с. 157].

Беларускія канструкцыі ў форме загадак, як і любыя простыя двухсастаўныя сказы, могуць ужывацца з поўным наборам неабходных для іх членаў ці з пропускам некаторых з іх. У мове загадак сустракаюцца як поўныя сказы (*Тысяча братоў адным поясам падпаясаны*

(Сноп) [1, с. 191]; *Жоўценкі вапручоначак між загародак бегае (Чаўнок)* [1, с. 222]; *Верабейка гару дзяржыць (Замок)* [1, с. 268]), так і няпоўныя сінтаксічныя канструкцыі (*Ні стучыць, ні гручыць – у ваконца глядзіць (Сонца)* [1, с. 21]; *Свеціць і грэе, весяліць і ззяе, усю зямлю ажыўляе (Сонца)* [1, с. 24]; *Вечарам нараджаецца, ноч жыве, а раницай памірае (Раса)* [1, с. 45]). Вялікая колькасць няпоўных сінтаксічных канструкцый сярод тэкстаў загадак тлумачыцца тым, што, як правіла, тое слова, якое неабходна адгадаць, і прапушчана ў тэксце загадкі. Трэба адзначыць вялікую колькасць эліптычных сказаў: *З акна ў акно – залатое верацяно (Прамень сонца)* [1, с. 26]; *У сінім мяшочку шмат белых парасят (Неба і зоры)* [1, с. 27]; *Пад адным брыльком дзевяць казакоў (Лён)* [1, с. 82]; *На чалавечку тры манішкі (Цыбуля)* [1, с. 92]; *У адной дзежцы два хлебцы (Яйцо)* [1, с. 150].

Беларускія народныя загадкі таксама прадстаўлены і аднастаўнымі канструкцыямі. Перш за ўсё неабходна адзначыць, што аднастаўны сказ – гэта сказ з адным галоўным членам (суадносным ці з дзейнікам, ці з выказнікам двухстаўнага сказа, але не ідэнтычным яму), які сумяшчае ў сабе значэнне лагічнага суб'екта ці прэдыката: *Пад клёнам сяджу, бярозаю трасу (Верацяно бярозавае і грэбень кляновы)* [1, с. 218]; *Адну казу маю і тую за хвост падымаю (Прасніца)* [1, с. 218]. Аднак аднастаўныя сказы нячаста сустракаюцца ў тэкстах беларускіх загадак: *Жыву, жыву, а ліку іх не знаю. Што гэта такое? (Валасы)* [1, с. 115]; *Іду, нідзе следу не найду (Лодка на вадзе)* [1, с. 331]; *Цераз сцену сукно цягнуць (Дым)* [1, с. 261]; *На чым мякчэй спаць? (На руцэ)* [1, с. 383]; *На чым знаку не наложым? (На вадзе і агні)* [1, с. 383]. Найбольш прадстаўлены ў мове гэтых фальклорных тэкстаў канструкцыі са структурай аднастаўных пэўна-асабовых сказаў: *Хаджу на сёну, да й не шамаю (Цень)* [1, с. 54]; *Лезу, лезу, на мясную гору ўзлезу (Садзіцца на каня)* [1, с. 134]; *Нясу крывулічку ды ў тую вулічку (Лыжску ў рот)* [1, с. 244]; *Абліжы і зноў улажы (Лыжка)* [1, с. 245]; *Палажу скрылькамі, выну крошкамі (Дровы ў печы)* [1, с. 255]; *Сяджу на нагах, а хаджу на галаве (Цвік у ботах)* [1, с. 315]. Таксама ў тэкстах загадак можна сустрэць аднастаўныя няпэўна-асабовыя сказы: *Білі мяне і калацілі, а з царом разам усадзілі (Бялізна)* [1, с. 311]; *Скрозь плятня вала цягнуць (Дратва)* [1, с. 315]; *Малатамі куюць і нам даюць (Грошы)* [1, с. 342]. Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены безасабовыя аднастаўныя пабудовы: *У нашае цёткі гарыць у сяродкі (Самавар)* [1, с. 299]. Трэба адзначыць, што часта можна сустрэць аднастаўныя прэдыкатыўныя часткі ў межах складаных сказаў: *Кіну мякіну – выцягну таўкач (Морква)* [1, с. 102]; *Зрэжам галаву, вымем сэрца, дадзім папіць, стане гаварыць (Гусінае пяро)* [1, с. 160]; *Цяжола, не цяжола, а цераз ізбу не перакінеш (Пяро)* [1, с. 161]; *Няма грэху, ды навешаны (Мухі на столі)* [1, с. 177]; *За морам рубяць, а на наш стол шчэпкі ляцяць (Соль)* [1, с. 242]; *Сякуць, рубаюць, на моры трэскі лятаюць (Адзежу мыюць, б'юць пранікам)* [1, с. 311]. Прааналізаваныя намі фальклорны матэрыял сведчыць пра тое, што для формы загадкі ўласціва двухстаўная перадача прэдыкатыўнасці, паколькі праз двухстаўныя – як поўныя, так і няпоўныя – сінтаксічныя канструкцыі больш дакладна і ярка можна ахарактарызаваць прадметы ці з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці з мэтай атрымання адказу.

Такім чынам, наша даследаванне беларускіх народных загадак са структурай простага сказа паказала, што амаль кожную загадку можна разглядаць як самастойную сінтаксічную адзінку са сваёй структурнай арганізацыяй. Для любой загадкі, якая суадносіцца з простым двухстаўным і аднастаўным сказам, уласцівы ўсе тыя ж катэгарыяльныя паказчыкі, што і простама сказу аднатыповай пабудовы.

Літаратура

1. Загадкі / пад рэд. А. С. Фядосіка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.
2. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 286 с.